کافی در آینهٔ پژوهش

حمید سلیم گندمی *

چکیده :اهمیت واعتبار کتاب کافی نوشته ثقة الاسلام محمد بن یعقوب کلینی، جمعی از دانشوران شیعی را بر آن داشته که پژوهش هایی در بارهٔ آن عرضه کنند. در این مقاله، شش تحقیق معرفی و نقد و بررسی می‌شود. موارد شماره ۱ و ۲ و ۶، معرفی کلّی از کتاب کافی و مؤلّف آن را در بر دارند. کتاب شماره ۲، به چهار مبحث مهمّ پیرامون اصول کافی می‌پردازد (امام مهدی علیه‌السلام، تقیه، بداء، قرآن). کتاب شماره ۵، شرح ملا خلیل قزوینی (دانشمند شیعی قرن یازدهم هجری) بر کافی را می‌شناساند. و کتاب شماره ۴، شیوهٔ صحیح املای رجال و راویان کتاب کافی را می‌نمایاند. کتاب ۱ تا ۴ به زبان عربی، و کتاب ۵ و ۶، به زبان فارسی است.

کلید واژه‌ها : کافی /کلینی، محمد بن یعقوب /کافی، راویان /کافی، شروح /کافی، اعتبار روایات /کافی، بررسی محتوایی /کافی، کتابشناسی / حدیث شیعی، قرن چهارم هجری.

مقدمه

کتاب کافی به عنوان مهمترین و معتبرترین کتاب حدیثی شیعه، به دلیل اعتبار و وثاقت مؤلف آن، و قدمت کتاب ـ نزدیکی به زمان حضور ائمه معصومین علیهم السلام ـ مورد توجه علما و دانشمندان و محدثان قرار گرفته و محل استناد واعتماد محدثان، در نگارش و تدوین کتب حدیثی در دوره‌های بعد از حیات مرحوم کلینی تاکنون بوده

---

* ـ کارشناس ارشد کتابداری و اطلاع رسانی، عضو هیأت علمی سازمان اسناد وکتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

است.

نسخه‌های خطی، چاپ‌های سنگی و سربی متعدد کافی همراه با ترجمه‌ها، شروح و حواشی بیانگر توجه خاص بزرگان اهل علم و تحقیق به این مأخذ و منبع روایی است.

در این نوشتار، کتاب کافی، مختصر و گذرا در آئینه چند کتاب و پژوهش بررسی شده است .

۱.الشیخ الکلینی البغدادی و کتابه الکافی «الفروع» /تألیف ثامر هاشم حبیب العمیدی ـ قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ١٤١٤ ق / ۱۳۷۲ ش.

۱.۱. این کتاب ۴۹۵ صفحه‌ای، به عنوان پایان نامه دانشگاهی در مقطع کارشناسی ارشد،دانشکده فقه دانشگاه کوفه به سال ۱۴۱۰ ق / ۱۹۸۹ م / ۱۳۶۸ ش. ارائه شده و پژوهشگر محترم با استناد و استفاده از ۲۴۹ مأخذ و مصدر، پژوهشی جامع را در کتاب فروع کافی به انجام رسانیده است.

ساختار کتاب در یک مقدمه، دو باب ـ هرباب در سه فصل و هر فصل شامل سه تا چهار مبحث ـ تنظیم و تبویب شده است.

مقدمه کتاب توضیحاتی است کلی به ساختار ارائه مطالب کتاب.

۱.۲. در باب اول با عنوان «الشیخ الکلینی البغدادی و الحیاة الفکریة فی عصره» موضوعات زیر بررسی شده است:

ـ اوضاع سیاسی، فرهنگی و علمی ری و بغداد.

ـ شخصیت شیخ کلینی، سرگذشتنامه مختصر .

ـ شخصیت علمی شیخ کلینی ؛اساتید، شاگردان ، آثار و تألیفات ، جایگاه ومنزلت علمی شیخ در بین علما.

در ذیل اساتید شیخ به معرفی ۱۲ نفر و در ذیل شاگردان به معرفی ۲۳ نفر از بزرگان و دانشمندان پرداخته است .

در ذیل آثار و تألیفات بیان می‌کند که شیخ کلینی ـ در مقایسه با علما و دانشمندانی چون شیخ مفید، شیخ صدوق و شیخ طوسی ـ از علمای کم تألیف بوده است، از آن رو که مدت زمان طولانی برای جمع آوری احادیث کافی صرف نموده است. خصوصاًاینکه

مرحوم شیخ کلینی نخستین عالم شیعی است که به جمع آوری، تنظیم و تبویب موضوعی احادیث اهل بیت علیهم السلام بااین وسعت و گستردگی پرداخته است. توجه به موضوعات فقهی، تاریخی، فلسفه و کلام ، ادبیات، رجال و درایت حدیث درکتاب کافی ، بیانگر دقت مرحوم شیخ کلینی و صرف وقت و زمان بسیار زیاد برای گرد آوری و تدوین احادیث اهل بیت علیهم السلام وتحویل این امانت گرانمایه به نسل‌های آتی است.

۱.۳. در باب دوم کتاب به معرفی و پژوهش پیرامون کتاب فروع کافی پرداخته است . در این باب ، در ضمن سه فصل موضوعات زیر بررسی شده است .

فصل اول: معرفی کتاب کافی و تحقیق‌ها و پژوهش‌هایی که در اطراف آن شده، با تکیه بر فروع کافی .

فصل دوم: شیوه مرحوم کلینی در تدوین و ارائه احادیث فروع کافی .

فصل سوم: راویان احادیث که مرحوم کلینی در فروع کافی از طریق آنها روایات را نقل کرده است .

۱.۳.۱. در وجه تسمیه و شهرت به کتاب کافی دو جهت بررسی شده است:

الف – مرحوم کلینی در خطبه کتاب در وصف کتاب خود ذکر کرده است که این کتاب، کافی است برای همه فنون علم دین، و یا در آخر کتاب الطهارة آمده است «هذا آخر کتاب الطهارة من کتاب الکافی و هو خمسة و اربعون بابا». استاد علی اکبر غفاری بیان می‌کند که این کلام در همه نسخه‌های کافی می‌باشد که احتمال دارد کلام صادره از خود کلینی باشد و یا از اولین کاتبان کافی باشد.

ب – نام کتاب، برگرفته از کلام مشهور **«الکافِ لشیعَتنا»** باشد.

به هرحال شهرت کتاب کافی بسیار زیاد است و در مبحث دوم فصل اول باب دوم کتاب با عنوان «شهرة الکتاب»، بیان و کلام تعدادی از علما و فقها در باره کافی ذکر شده است .

شیخ مفید در تصحیح الاعتقاد گوید: **«هُوَ مِنْ اجلّ کُتُبِ الشیعة وَ اکثرها فائدةً».**

صاحب الذریعه گوید: **«وَهُوَ اجل الکتب الاربعة الاصول المعتمدُ علیه، لم یکتب مثله فی المنقول من آل الرسول».** (الذریعه، ج ۱۷، ص ۲۴۵)

در ذیل تلاش علما پیرامون کافی، گزارشی مختصر پیرامون نسخ خطی اصول / فروع روضه کافی، شروح و حواشی، پژوهشهای موضوعی خاص ، برگزیده‌های کافی، ترجمه‌ها، چاپ‌ها و فهارس و راهنماهای کتاب کافی آورده است [۱۵۸ ـ ۱۷۷].

معرفی ۲۱ شرح، ۲۶ حاشیه، برگزیده‌ها و چاپ‌های متعدد، بیانگر توجه خاص علما به کافی است. به نظر می‌رسد قدیم‌ترین اختصار و برگزیده کافی، منتخب اصول الکافی شیخ صدوق می‌باشد که نسخه خطی آن در کتابخانه عمومی امیرالمؤمنین علیه السلام در نجف به شماره (۱۶۳۵ / ۶، ج ۱) موجود است .

۱.۳.۲. در فصل دوم به بررسی روش مرحوم کلینی در فروع کافی از حیث شیوه‌اسناد احادیث ،شیوه ارائه متن احادیث و روش تدوین و تصنیف احادیث پرداخته است . [۱۸۱ ـ ۲۶۰].

۱.۳.۳. در فصل سوم ؛ شرح حال مختصر ۹۳ نفر از کسانی که مرحوم کلینی از آنها نقل روایت کرده، همراه با تعداد روایات هر یک را ذکر کرده و پس از آن موارد احادیث روایت شده با الفاظ « عن العدة » را به اختصار ، معرفی و گزارش کرده است .[۲۶۳ ـ ۳۵۹]

۱.۴. «ملحق الموارد» عنوانی است که مؤلف در ذیل آن، فهرست و راهنمایی براساس ترتیب الفبایی نام موارد تهیه کرده و در ذیل هرنام تعداد احادیثِ روایت شده و نشانی احادیث در کتاب کافی آورده شده است. این فهرست در دو قسمت « موارد عن غیر العده» و موارد «عن العدة» تنظیم شده است.[۳۶۳ ـ ۴۴۹]

براساس این فهرست، بیشترین احادیث روایت شده از علی بن ابراهیم بن هاشم ابوالحسن القمی ـ از مشایخ شیخ کلینی ـ است که در فروع کافی ۳۳۵۵ روایت می‌باشد و در کل کتاب کافی ۷۰۶۸ روایت از طریق او می‌باشد.

۱.۵. خلاصه ونتیجه این پژوهش ورساله دانشگاهی در ۲ صفحه، فهرست مصادر و منابع شامل ۲۴۹ مأخذ در ۲۳ صفحه و فهرست محتویات کتاب در ۱۳ صفحه آورده شده است. همچنین به رسم پایان نامه‌های دانشگاهی ، دو صفحه چکیده به زبان انگلیسی نیز دارد.

۲. دفاع عن الکافی، ثامر هاشم حبیب العمیدی، دو جلد. قم: مرکز الغدیر للدراسات الاسلامیة، ۱٤۱۵، ۷۶۸ + ۷۸۷ صفحه.

۲.۱. کتاب جاودانهٔ کافی، به دلیل اهمیت وارزش والا، از دیرباز مورد توجّه دو گروه بوده است: پیروان اهل بیت علیهم السلام، و فرقه‌های دیگر.

گروه اول، به دیدهٔ ارج گزاری به آن نگریسته‌اند، گرچه خود رااز بحث و بررسی‌های علمی در مورد آن بی نیاز ندیده‌اند. کتابهای حدیثی و فقهی و شیعه امامیه، گواه روشن بر این مدّعا است. امّا در میان دانشمندان گروه‌های دیگر، کسانی بوده‌اند که به شیوهٔ غیر علمی، اشکال‌هایی بر کافی وارد ساخته‌اند. اینان، ذهن و اندیشهٔ افرادی را که فرصت و حوصلهٔ ژرف‌نگری و بازکاویِ سخنان راندارند، نسبت به این کتاب شریف، مکدّر ساخته ونوعی بد بینی در مورد این کتاب جاودانه در آنان پدید آورده‌اند، بدون اینکه آن تشکیک‌ها مبنا و جایگاه علمی داشته باشد.

با توجه به این مقدمه ، نویسندهٔ کتاب، پس ازنگارش ونشر «الشیخ الکلینی البغدادی و کتاب الکافی» که عمدتاً حول محور فروع کافی بود ، پژوهش‌های خود را دربارهٔ کافی ـ با تکیه بر بخش اصول، و به ویژه از دیدگاه نسبت هایی که به آن کتاب و پیروآن به شیعهٔ امامیه می‌دهند ـ ادامه داد. و کتاب «دفاع عن الکافی» بدین سان پدید آمد .

۲.۲. مؤلف، کتاب را در دو مقدمهٔ کوتاه و چهار باب اصلی سامان داده است .

مقدمهٔ اول، به معرفی کتاب کافی و مؤلف بزرگوار آن اختصاص دارد [ج ۱، ص ۲۵ ـ ۴۲]. و مقدمهٔ دوم، شامل بحث‌های اساسی و زیر بنایی در مورد امامت و خلافت الهی است، مانند: مبانیِ قرآنی وحدیثی آن، ویژگی‌های امام به ویژه عصمت، جایگاه نصّ در امامت الهی. در این بخش، آیهٔ تطهیر (احزاب، ۳۳)، آیهٔ ولایت (مائده، ۵۵)، حدیث غدیر، حدیث ثقلین، حدیث منزلت و حدیث دار، مورد بررسی مختصر ـ از جهت سند و دلالت ـ قرار می‌گیرد.

پس از این دو مقدمه، چهار باب اصلی کتاب بدین ترتیب آغاز می‌شود:

باب اول ـ پاسخ به پرسش هاوپندارها در مورد امام مهدی علیه السلام [ج ۱، ص ۱۶۷ ـ ۶۱۱].

باب دوم ـ پاسخ به مطالبی که درمورد احادیث تقیه در کافی گفته‌اند [ج ۱، ص ۶۱۳ ـ

۷۳۹].

باب سوم ـ بداء و پاسخ به تهمت‌ها و افترائاتی که به شیعه در مورد آن زده‌اند [ج ۲، ص ۷ ـ ۲۱۳].

باب چهارم ـ نسبت دادن عقیدهٔ تحریف قرآن به شیعه و پاسخ آن [ج ۲، ص ۲۱۵ ـ ۵۰۳].

پس از این چهار باب، در فصل «خلاصة البحث و نتائجه» [ج ۲، ص ۵۰۵ ـ ۵۶۸]. خلاصه‌ای از کلّ مطالب کتاب آمده است.

پایان بخش کتاب، چهار فهرست فنی (آیات، احادیث، اعلام، منابع) است. آنگاه فهرست اجمالی و فهرست تفصیلی مطالب کتاب در پی می‌آید.

قبل از مرور کلّی بر مباحث کتاب، باید تذکّر داد که در میان ۶۷۲ منبع این کتاب، نزدیک به نیمی از آن، مصادر اهل تسنن است، که از سویی کتب مرجع آنان (در حوزهٔ تفسیر، حدیث، فقه، کلام، تاریخ و مانند آن) و از سوی دیگر، کتابهای ردّ بر شیعه را ـ که در سالهای اخیر در مصر و اردن و عربستان وپاکستان و...منتشر شده ـ در بر می‌گیرد. کثرت منابع، بیان دقیق مشخصات کتابشناسی آنها، و اشارهٔ دقیق به نشانی مطالب در پانویس‌ها، اعتماد خواننده را به کتاب بر می‌انگیزد.

۲.۳.۱. باب اول

این باب، خود، در حدّ کتابی مستقلّ ـ بیش از ۴۴۰ صفحه ـ مباحثی در بارهٔ حضرت مهدی علیه السلام در بر دارد، با این عناوین:

* خاورشناسان در مورد عقیده به امام مهدی علیه السلام چه گفته‌اند؟و برخی از نویسندگان مسلمان چگونه از آنها پیروی کرده‌اند؟

* پاسخ به آنچه منکران اعتبار احادیث مهدویت می‌گویند (سخنان ابن خلدون، فقدان صحیح مسلم و بخاری از این احادیث، اختلاف و تعارض احادیث مهدویت، و...).

* نقل سخنان بیش از پنجاه تن از دانشمندان اهل تسنن، که احادیث مهدویت را صحیح یامتواتر دانسته‌اند،از ترمذی صاحب سنن در قرن سوم تا بن باز ودیگر معاصران.

* منکران احادیث مهدویت، چگونه آن را به کتاب کافی پیوند می‌دهند و براساس

احادیث کافی، ادعای خود را بیان می‌دارند؟

در این فصل، توضیحات مبسوط در مورد جفر، احادیث «لاتخلو الارض من حجة»، حدیث «من مات و لم یعرف امام زمانه....»، احادیث شباهت قضاوت امام مهدی به قضاوت حضرت داودعلیهما السلام ، ادلّهٔ ولادت حضرت مهدی علیه السلام و اعترافات دانشمندان اهل تسنن (بیش از ۱۲۰ تن، از قرن چهارم تا زمان حاضر) بر آن، تهمت سرداب، طول عمر امام عصرعلیه السلام و علامات ظهور را می‌خوانیم.

۲.۳.۲. باب دوم

این باب نیز سه فصل دارد :

* **فصل اول** – تقیّه و تفاوت آن با نفاق، جواز تقیه در منابع فقه چهار مذهب، به علاوهٔ ظاهریه و معتزله و خوارج، برخی از اقوال صحابه و تابعین و علمای عامّه در مورد تقیه و جواز آن.

* **فصل دوم** – برخی گفته‌اند عمل به سخنان ائمه علیهم السلام واجب نیست، چون احتمال می‌رود براساس تقیه صادر شده باشد؛ نیز گفته‌اند: تقیه را خود ائمه علیهم السلام وضع کرده‌اند تا اختلاف در سخنان خود را توجیه کنند. پاسخ تفصیلی به این سخنان را ـ براساس آیات و احادیث ـ در این فصل می‌خوانیم.

* **فصل سوم** – تقیه و کتمان با هم چگونه پیوند می‌یابند؟

کسانی که بر ردّ کافی مطالبی نوشته‌اند، به شانزده حدیث در این مورد تمسّک کرده‌اند که تمام آنها در این فصل بررسی می‌شود، از جمله بحث اصحاب کهف که ذیل حدیث چهارم مورد کنکاش دقیق قرار می‌گیرد.

۲.۳.۳. باب سوم

* اصول بحث بداء چیست ؟آیا بداء عقیده‌ای است که از یهود به مذهب شیعه راه یافته است؟

نویسنده ضمن پاسخ به این پرسش، سخنان جمعی از مفسّران اهل تسنّن را می‌آورد که دربارهٔ امکان تغییر قضا و قدر، ونیز دربارهٔ محو واثبات سخن رانده‌اند.

* آیا عقیدهٔ شیعه به بداء، بدان معنی است که ـ العیاذبالله ـ خداوند حکیم را به جهل منسوب می‌دارد؟ نویسنده، ضمن بیان تفصیلی در این مورد، دربارهٔ جایگاه بداء در نظام اندیشهٔ شیعهٔ امامیه سخن می‌گوید. پس از آن، نگاهی بر چهار گروه از احادیث بداء می‌افکند و به پرسش هایی که دربارهٔ آنها مطرح شده ، پاسخ می‌گوید.

۲.۳.۴. باب چهارم

نویسنده در این باب، ثابت می‌کند که عقیده به تحریف قرآن، بیش از کتب شیعه، در کتابهای اهل تسنّن بیان شده است. در ضمن این فصل، به پرسشی فرعی ـ امّا مهم ـ پاسخ داده می‌شود که آیا نگاه شیعه به کتاب کافی، مانند دیدگاه اهل تسنن در مورد صحیح بخاری است؟

نویسنده در همین باب، بیان می‌دارد که احادیثی که در کتاب کافی آمده ومخالفان، آنها را دالّ بر تحریف دانسته‌اند، به معنای تحریف نیست، بلکه توضیحات تفسیری امامان معصوم علیهم السلام بر آیات است.

در پایان باید گفت: این کتاب، با زاویهٔ دید خاصّ خود، جای خالی رادر پژوهش‌های مربوط به کتاب کافی (و به عبارت بهتر: در مورد عقاید شیعهٔ امامیه) پر کرده است. چنین پژوهش هایی به طور پیوسته باید ادامه یابد، تا جدیدترین پرسش‌ها را دربارهٔ این کتاب جاودانه ودیگرآثار ارزشمند شیعی را پاسخ گوید.

۳. الکلینی و الکافی / عبدالرسول الغفّار، قم: مؤسسة النشر الاسلامی، ۱٤۱۶ ق، / ۱۳۷٤ ش ، ۵۸۹ ص.

۳.۱. نویسنده، این کتاب را براساس پژوهشی در دانشگاه علیگرهٔ هند، به سامان آورده و در هفت فصل عرضه کرده است:

فصل اول – تاریخ تدوین حدیث در شیعه: مدینه، کوفه، قم، بغداد، نجف، کربلا، خراسان، لکهنو [ص ۱۳ ـ ۱۱۰].

فصل دوم – کُلَین، تحولاّت تشیع در ری، زندگی نامهٔ مختصر ثقة الاسلام کلینی [ص ۱۱۱ ـ ۲۲۰].

فصل سوم – اوضاع سیاسی در زمان ثقه الاسلام کلینی: خلفای عباسی، دولت آل بویه، حوادث مختلف در آن زمان، هجرت کلینی به بغداد [ص ۲۲۳ ـ ۲۶۷].

فصل چهارم –گزارش علمی از زمان کلینی: معتزله و بزرگان و عقاید وگروه‌های آنها در بصره و بغداد، اثر معتزله در نظام فکری آن دوره، اشاعره و برخی از عقاید آنها، تفاوت‌های فکری امامیه با آن دو گروه [ص ۲۶۹ ـ ۳۱۳].

فصل پنجم – نقش شیخ کلینی در اظهار و ترویج عقاید مکتب اهل بیت علیهم السلام: توحید، امامت، عقل [ص ۳۱۵ ـ ۳۸۷].

فصل ششم – دربارهٔ کتاب کافی: انگیزه تألیف، تعداد احادیث، چگونگی تقسیم و تبویب، دیدگاه‌های دانشمندان، ویژگی‌های کافی، کتابنامه کافی شامل شروح، تعلیقات، ترجمه‌ها، اختصارها، فهرست‌ها، نسخه‌های خطی و چاپ‌های آن [ص ۳۸۹ ـ ۴۶۷].

فصل ششم – «عدّه من اصحابنا» در سندهای احادیث کافی چه کسانی هستند ؟

عده‌ای که از احمد بن محمد اشعری نقل می‌کنند، نام هاو شرح حال مختصر آنان.

عده‌ای که از احمد بن محمد برقی نقل می‌کنند؛ و...

بدین سان، نویسنده در این فصل، بیست گروه از راویان را بر می‌شمارد که ثقة الاسلام کلینی به جای بیان تفصیلی تک تک نام‌های آنها، به عنوان «عدة» از آنهانام می‌برد. آنگاه شرح حال مختصری از آن راویان را بیان می‌دارد [ص ۴۶۹ ـ ۵۵۲].

در پایان نویسنده، بر روش‌های علمی صحیح که میان شیعهٔ امامیه رواج دارد، تأکید می‌کند.

کتاب با فهرست ۲۸۸ مأخذ کتاب و فهرست تفصیلی مطالب، پایان می‌یابد.

۳.۲. این کتاب، از آن رو که دست نامه‌ای مختصر وگویا در شناخت کافی است، باید پیراسته از خطاهای مطبعی عرضه شود. بجاست که ناشر در چاپ‌های بعدی، به این نکته توجّه کند.همچنین فهرست‌های فنّی ونمایه موضوعی برای چنین کتابی بسیار ضرورت دارد. امید است با رفع این کمبودها، گامی به پیش در راه شناساندن جاودانه کتاب کافی به پیش نهیم.

همچنین ـ به دلیل کمبود منابع تحلیلی به زبان فارسی دربارهٔ کافی ـ پیشنهاد می‌شود که این کتاب با ترجمه و تحریر مجّدد در کسوت کتابی دانشگاهی عرضه گردد تا زمینهٔ

پژوهش‌های بعدی برای دانشجویان مبتدی یامتوسط رشته‌های علوم حدیث هموار شود.

٤. اضبط المقال فی ضبط اسماءِ الرجال /آیة اللّه حسن زاده آملی، تحقیق سیّد محمد کاظم المدرسی الیزدی، فاضل العرفان، محمد کاظم المحمودی، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ١٤١٨ ق. / ١٣٧٦.

۴.۱. این اثر ازجمله آثار وتألیفاتی است که از جنبه‌ای خاص به کتاب شریف کافی پرداخته است .

مؤلف محقق آن باتسلط بر علم رجال به شیوه‌ای محققانه به ضبط اسامی رجال، انساب، کنیه‌ها و القاب پرداخته است .

تألیف و تدوین کتاب در ١٧ ربیع الثانی ١٣٨٨ ق. برابر با ٢٣ تیرماه ١٣٤٧ ش. به پایان رسیده است .

رسالهٔ استاد آیة اللّه حسن زاده آملی در اختیار مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی قرار گرفته و با تحقیق و پژوهش محققان ارجمند، سیّد محمد کاظم مدرسی یزدی، فاضل عرفان و محمد کاظم محمودی آمادهٔ چاپ و نشر گردید.

ساختار اثر، با فهرست کتاب ، مقدمه مرکز مطالعات وتحقیقات اسلامی، مقدمه تحقیق، مقدمه مؤلف، و متن (اسامی به ترتیب حروف الفبا) تنظیم شده است .

در مقدمه تحقیق به قلم سیّد محمد کاظم مدرسی یزدی ضمن بحثی کوتاه در علم دراية الحديث، بحث در ضبط اسماء وانساب وکنیه‌ها والقاب را از مباحث علم دراية الحديث بر شمرده که دانستن آن برای اهل حدیث بسیار ضروری است و بدون توجه به این فنّ، خطا واشتباه در بیان واستناد به رجال، بسیار خواهد بود.

دقت در ضبط صحیح اسامی راویان حدیث بسیار مهم است و حتی علم اسماء رجال به عنوان نیمی از علم حدیث قلمداد شده است.

محقق کتاب، نمونه‌ای از اشتباه در ضبط اسماء راویان حدیث را بیان کرده است.

روش تحقیق و شیوه‌های ضبط اسامی، همراه باذکر عناوین مصادر و مآخذ تحقیق در این مقدمه بیان شده است .

۴.۲. متن اثر از صفحه ۱۷ تا ۲۰۰ به ترتیب حروف الفبای عربی تنظیم شده است . الفاظ ، واژه‌ها و اسامی با دقت در اعراب صحیح کلمات آورده شده است. در این کتاب، علاوه بر ذکر اسامی راویان به نکات زیادی نیز توجه شده است ازجمله:

ـ معرفی اسامی مشابه در ذیل یک نام مانند

أُبَیْربن العلاء : بنوأبیر قبیلة

: و عصمة بن أُبیر جمالی (در ردیف ع نیز ذکر شده)

: عویف بن الاضبط بن أُبیر صحابی ایضاً (ص ۱۸) (در ردیف ع نیز ذکر شده است) .

ـ معرفی اسامی که به گونه‌های دیگر نیز تلفظ شده است مانند:

أُثیع بن الي شرح بن سدد و قبل: وُثَیْع ،

: **زید بن اثیع ویقال یُثَیع** (ص ۱۹) ،

ـ معرفی اماکن و رجال منسوب به آنها، مانند: **خُرّم** (ص ۶۹)، **جُلُود** (ص ۵۲) .

ـ معرفی قبائل و رجال منسوب به آنها، مانند: **الاجارب** (ص ۱۹)، **خُدَعَة** (ص ۶۸) .

ـ معرفی مشاغل و حرفه‌ها، مانند: **ورّاق** (ص ۱۹۵)، **الخزاّز** (ص ۶۹)، **الغرّاد** (ص ۱۴۳).

ـ معرفی انساب ، مانند: **الآدمّی** (ص ۱۷)، **اَلأُسوٰاری** (ص ۲۳)، **الأُعبودی** (ص ۲۵). **الطـریحی** (ص ۱۲۶) .

ـ معرفی القاب مشترک میان چند راوی، مانند: **الأُسیّدی** (ص ۲۳ ـ ۲۴)، **السِنّجی** (ص ۱۰۸) .

ـ معرفی واژه‌های یکسان با تعیین اختلاف در اعراب یـا تشدید، مـانند: **السَمَعی** و **السِمَعی** (ص ۱۰۷)، **الغَزالی و الغزّالی** (ص ۱۴۳) .

ـ معرفی زنان راوی مانند: **سُعاد** (ص ۱۰۲)، **السعدة** (ص ۱۰۲)، **سَمَانة** (ص ۱۰۶)، **عبلة** (ص ۱۳۰)، **غرام** (ص ۱۴۳)، **الفحّام** (ص ۱۴۶).

ـ معرفی وجه ارتباط و پیوند بین اسامی قدیم و جدید مانند: **السّیرافی** (۱۱۰) .

۴.۳. فوائد این اثر، بسیار بیشتر از آن است که در این مقال توصیف شود. برهرکسی که دستی بر احادیث دارد و اهل تحقیق ومطالعه در متون حدیث باشد، لازم است که به

این دستنامه دسترسی داشته ودر کنار مطالعات و تحقیقات خود برای پرهیز از هر گونه اشتباه در ضبط اسامی، از این مأخذ بسیار مهم بهره بگیرد.

در ابتدا مؤلف قصد داشته که فقط به ضبط رجال کتاب کافی بپردازد ودر چاپ اول نیز یه عنوان ملحق کتاب کافی در سال ۱۳۴۷ منتشر شده است .در ادامه کار، موارد مشتبه در قاموس ذهبی و فیروز آبادی نیز به آن افزوده شده است ومحققان اثرحاضر نیز در تکمیل آن با مراجعه به دهها مصدر دیگر کوشیده‌اند. به هر حال این اثر علیرغم حجم کم، حاصل یک عمر تلاش و کوشش است و مأخذی بسیار مهم در کنار مطالعات و تحقیقات حدیثی به شمار می‌رود.

۵. الصافی فی شرح الکافی / ملاخلیل بن غازی قزوینی [۱]

۵.۱. همانگونه که اشاره شد به دلیل اهمیت کتاب کافی، علما و فقها به این کتاب بسیار توجه و عنایت خاص داشتند، شروح بسیار زیادی بر این کتاب نوشته شده است .[۲] از جمله این شروح: شرح اصول کافی / نصیر الدین محمد بن محمد بن حسن طوسی (قرن ۷)، شرح الکافی / شیخ قطیفی بحرانی (قرن ۱۰) شرح اصول الکافی / ملاصدرالدین (قرن ۱۱)، مرآة العقول / مولی محمد باقر مجلسی (قرن ۱۱)، شرح اصول الکافی / محمد صالح مازندرانی (قرن ۱۱)، الوافی / ملامحسن فیض کاشانی (قرن ۱۱)، و... را می‌توان نام برد.

الصافی فی شرح الکافی از جمله شروحی است که تاکنون به صورت تحقیقی منتشر نشده است .

۵.۲. شارح: ملاخلیل بن غازی قزوینی (۱۰۰۱ ـ ۱۰۸۹ ق./ ۱۵۹۳ ـ ۱۶۷۸ م.)

فقیه اصولی محدث ادیب، زادهٔ قزوین و ملقب به «برهان العلماء» بود. معاصران او ـ از جمله شیخ حرّ عاملی (امل الآمل، ج ۲، ص ۱۱۲)، میرزا محمد اردبیلی (جامع الرواة، ج ۱، ص ۲۹۸)، میرزا عبدالله افندی (ریاض العلماء، ج ۲، ص ۲۶۱) ـ و نیز دانشوران متأخّر مانند

---

۱ – این معرفی بااستفاده از سه عنوان پایان نامه دانشگاهی – که مشخصات آنها در متن معرفی آمده – تهیه شده است .

۲ – بیست و یک شرح بر کتاب کافی و یا بخشی از آن در کتاب الشیخ الکلینی البغدادی و کتاب الکافی «فروع» معرفی شده است.

میرزا محمد باقر خوانساری (روضات الجنات، ج ۳، ص ۲۵۷) و سیّد محسن امین (اعیان الشیعه، ج ۶، ص ۳۵۵) و شیخ آقا بزرگ تهرانی (طبقات اعلام الشیعه، ج ۵، ص ۲۰۴) وی را به فضل و کمال ستوده‌اند. نزدیک به بیست اثر از او نام برده‌اند، که در این میان، «الشافی» و «الصافی» ـ هر دو در شرح کتاب کافی ـ شهرت بیشتر دارند. «الشافی» به زبان عربی و «الصافی» به زبان فارسی است. قزوینی، کتاب صافی را در طول بیست سال (۱۰۶۴ ـ ۱۰۸۳) نگاشته و شرحی کامل بر کتاب کافی (اصول، فروع، روضه) عرضه کرده است.

۵.۳. شیوهٔ نگارش کتاب، چنین است که ابتدا متن احادیث را تحت عنوان «اصل» می‌آورد، سپس نکات صرفی، نحوی، فقهی، قرآنی، تاریخی و.... را تحت عنوان «شرح» بیان می‌دارد. پس از آن، ترجمهٔ حدیث را ـ همراه با خلاصه توضیحات خود ـ با عنوان «معنی» می‌افزاید.

نسخه‌های خطی مجلدات مختلف این شرح و نیز نسخه‌های چاپ سنگی آن در برخی از کتابخانه‌ها موجود است .تحقیق وتصحیح بخشی از شرح کتاب الایمان والکفر نیز در قالب سه عنوان پایان نامه کارشناسی ارشد در دانشگاه قم ارائه شده است، با این مشخصات :

۱. **تصحیح وتعلیق «الصافی فی شرح اصول الکافی»، تدوین:** جواد آهنگر، تابستان ۱۳۷۸، (شامل باب ۹۱ تا ۱۱۲)

۲. **تصحیح وتحقیق شرح اصول کافی، تدوین:** عبدالله کیوانی، زمستان ۱۳۷۸ (شامل باب ۱۱۳ تا ۱۶۵).

۳. **تصحیح وتعلیق «الصافی فی شرح اصول کافی» تدوین:** محمود صمدی، زمستان ۱۳۷۷ (باب ۱۶۵ تا ۲۰۹).[۱]

بدین ترتیب، از باب ۹۱ (باب الاصلاح بین الناس) تا آخر کتاب الایمان و الکفر، تحقیق شده است.

۵.۴. امتیازات کتاب ـ براساس نوشته‌های دو تن اخیر در مقدمه‌های پایان نامهٔ دوم و سوم ـ چنین است :

---

۱ –این سه عنوان پایان نامه در کتابخانه مرکزی دانشگاه قم، بخش پایان نامه‌های «فلسفه و کلام اسلامی» به شماره‌های ۳۳ و ۳۸ و ۵۴ موجود است.

۱. ریشه یابی لغات ، تجزیه وترکیب کلمات و بیان نکات صرفی و نحوی آنها (مانند: شرح حدیث ۳ باب ۱۶۵) .

۲. نقل احتمالات مختلف در یک کلمه مانند: سَخَط، سُخْط، سُخَط .

۳. ترجمه دقیق کلمات عربی به فارسی و کوشش دریافتن بهترین معادل فارسی برای کلمات عربی مانند: حکیم = مصلحت اندیش، بذاء = زبان درازی، سفه = سبکی، یقین = قرار خاطر، بهاء = خوش نمایی، اکبر همّه = بزرگتر پیشنهاد خاطر او، الحجّة = معیار و دلیل، رب = صاحب کلّ اختیار، عزّت = بی ننگی، لطیف = نازک کار .

۴. ارجاع دقیق نکات مشابه به نخستین مورد توضیح داده شده، با ذکر نام باب و شماره باب و شماره حدیث .

۵. آوردن ضرب المثل‌های فارسی برای رساندن مفهوم ضرب المثل‌های عربی، مانند این نمونه: فلاقرّب الله دارک، ترجمه: خانه ات خراب شود، چراآمدی؟ (باب ۱۲۵، حدیث ۸)

۶. ترجمه روایت براساس مبانی تفکر شیعه و با رعایت جوانب مطلب .

۷. تطبیق معانی روایات با آیات قرآن، برای اثبات اتقان شرح مورد نظر (نمونه: باب ۱۲۴ حدیث ۸ ،باب ۱۶۵ حدیث ۱۲) .

۸. شماره گذاری ابواب (به طور مسلسل) جهت سهولت در مراجعه کردن.

۹. عدم ذکر سلسله راویان برای توجّه بهتر و بیشتر به اصل حدیث و به جهت اختصار. البته در مواردی که سخنی از راوی پیش آمده، شارح با تبحّر کامل به آن پرداخته است. مانند شرح حدیث ۱۳ باب ۱۳۱ (توضیح «بعض رجاله» در سند حدیث) .

۱۰. ضبط اسامی راویان با دقّت و وسواس تمام، در مواردی که نامی از آنهابه میان آمده است.

۱۱. توضیح مبسوط ومستدلّ برای شناساندن امامی که در روایت فقط کنیهٔ مبارکش آمده، یا به صورت «احدهما» ذکر شده است (مثل: باب ۱۸۲ حدیث ۱) .

۱۲. مطرح کردن شبهات وابهامات، تحت عنوان «اگرگویی» و جواب به آنها تحت عنوان «گوییم» (مانند: باب ۱۶۵ ح ۲) .

۱۳. توضیح بعضی از روایات با ذکر مصادیق و بیان تأویل آنها .

۱۴. اشاره به موارد اختلاف در وافی و مرآة العقول (وی شرح خود را پس از آنها و ناظر به آنها نگاشته است).

۱۵. شرح خلاصه مطالب باب در چند سطر، در صدر هرباب .

۱۶. بیان نظرات خود تحت عنوان «مخفی نماند» یا «بدان که» .

۱۷. ارجاعات دقیق به موارد مشابه قبل و بعد، با ذکر شماره باب و حدیث .

۱۸. ریشه یابی قبایل ومعرفی اشخاص، اعلام، فرقه‌ها، وقایع تاریخی (مانند معرفی قبایل مضر و غطفان و چاه جعرانه در شرح حدیث ۲ باب ۱۷۶؛ معرفی عقاید زیدیه در شرح حدیث ۳ باب ۱۶۵؛ معرفی مرجئه و قدریه و حروریه در شرح حدیث ۱۳ همان باب ؛ داستان حوأب در شرح حدیث ۳ همان باب).

بجاست که بقیهٔ اجزای این شرح ارزشمند نیز به همین صورت، دربرنامه کار پژوهشی دانشگاهها و حوزه‌های علمیه قرار گیرد واین کتاب نفیس، احیا شود.

۶. پژوهشی در زمینه کتاب کافی و مؤلف آن / منصور پهلوان ـ تهران: مؤسسه فرهنگی نبأ مبین، ۱۳۸۲.

۶.۱. این کتاب از جمله معدود آثار فارسی است که به صورت مستقل و به بیان ساده و روان درباره کتاب کافی نگارش شده است .آثار فارسی مستقل در باره کافی بسیار اندک است و فقط در برخی ترجمه‌های فارسی در ضمن مقدمه‌ها توضیحاتی درباره کتاب کافی ارائه شده است.

۶.۲. کتاب در یک مقدمه و هفت فصل ودر ۲۵۶ صفحه چاپ ومنتشر شده است. متن اصل کتاب از فصل اول تا فصل هفتم [ص ۱۵ ـ ۲۳۰]. می‌باشد، در پایان هر فصل، خلاصه مطالب همان فصل آورده شده است. پاورقی‌های فصول بعد از فصل هفتم آمده و در پایان نیز فهرست تفصیلی مطالب و فهرست منابع کتاب ذکر شده است.

موضوعات اصلی کتاب و به تعبیری فصول هفتگانه کتاب به شرح زیر می‌باشد.

فصل اول – اهمیت حدیث نزد شیعه امامیه

فصل دوم – سیر تدوین حدیث در اسلام

فصل سوم – حالات کلینی

فصل چهارم – کتابشناسی کافی

فصل پنجم – صحت کافی

فصل ششم – صحت کتب قدما و ضعف اصطلاح متأخرین

فصل هفتم – پاسخ به شبهه‌ها

۶.۳. مروری کلی بر موضوعات کتاب.

۶.۳.۱. فصل اول کتاب در پنج بخش به بررسی موضوعات زیر پرداخته است.

ـ اهمیت فراگیری احادیث با استناد به آیات قرآن و تأکید پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم براخذ و پیروی حدیث و کتابت آن با استناد به روایات فریقین ؛ برحذر داشتن از اکتفا به قرآن کریم با استناد به روایات واحادیث منقول از منابع اهل سنت ؛ تأکیدپیامبر بر رجوع به ائمه علیهم‌السلام و اخذ علم و حدیث از ایشان بانقل احادیث ثقلین، سفینه، مدینه علم ؛ تأکید ائمه علیهم‌السلام بر احادیث و حفظ و کتابت آنها با استناد به پنج روایت ازجمله: «**اِعرفُوا مَنٰازِلَ شیعتِناعَلَی قدر رِوٰایَتِهِمْ عَنّٰا وَفَهمِهِمْ منّا**». منزلت شیعیان ما رااز میزان روایتی که از ما نقل می‌کنند و فهمی که از ما دارند، بشناسید.

۶.۳.۲. فصل دوم در دو بخش مستقل به سیر تدوین حدیث در اسلام، می‌پردازد. بخش‌اول تدوین حدیث در بیان شیعه. بخش دوم تدوین حدیث در اهل سنت. در هر دو بخش وعده داده شده که سیر تاریخی تدوین حدیث، بررسی مختصر شود ،و تصنیف وتألیف جوامع حدیثی گزارش شود.

اصول اربع مائة یا ۴۰۰ رساله که اصل نامیده می‌شوند زیر بنای اولیه و بنیادین جوامع حدیثی شیعه را تشکیل می‌دهند . مطالب این اصول مستقیماً یا با یک واسطه از امام علیه‌السلام و یااز راوی امام علیه‌السلام نقل شده است .

در سیر تدوین حدیث اهل سنت، بیشتر به موضوع منع از نشر و کتابت حدیث و سرنوشت برخی از راویان و ناقلان حدیث اهل بیت علیهم‌السلام پرداخته شده است و بر خلاف آنچه که در آغاز فصل وعده داده شده سیر تدوین وتالیف جوامع حدیثی بسیار

گذرا مطرح شده و جای آن دارد که باتفصیل و تحقیق بیشتری به این موضوع پرداخته شود.

۶.۳.۳. سرگذشت مختصری از صاحب کافی مرحوم محمد بن یعقوب بن اسحاق کلینی رابااشاره به اوضاع سیاسی ـ اجتماعی و اعتقادی ری، راویان و محدثان ری، مشایخ واساتید کلینی ، شاگردان مرحوم کلینی ، مهاجرت به بغداد ، جایگاه کلینی در نزد علمای اهل سنت و شیعه آورده است . در پایان این فصل فهرستی شامل ۲۷ منبع ومأخذ در مورد مرحوم کلینی ذکر شده است .

۶.۳.۴. فصل چهارم به کتابشناسی کافی اختصاص دارد .در این فصل، انگیزه تألیف کتاب کافی به نقل از مرحوم کلینی در مقدمه کتابش، مدت تألیف (حدود بیست سال)، بهره‌گیری مرحوم کلینی از اصول اربعمائه در تصنیف وتألیف کافی، ابواب و تعداد احادیث کافی ، اسناد روایات کافی ، معرفی راویان «عدة من اصحابنا» و ستایش کافی در کلام بزرگان را آورده است.

۶.۳.۵. در فصل پنجم ذیل عنوان صحت کافی به بررسی معنای اصطلاح «صحیح» در نظر دو گروه از محدثان (قدما ومتأخّرین) می‌پردازد و نتیجه می‌گیرد که کافی مطابق اصطلاح قدما صحیح است و در این خصوص به ۱۱ مورد از سخنان قدما استناد می‌کند.

صحیح بودن احادیث کافی را از نظر اصطلاح متاخرین نیز بررسی کرده است و بیان می‌دارد مطابق اصطلاح متاخرین، تعداد روایات صحیح کافی طبق یک نظر، بالغ بر ۵۰۷۲ حدیث می‌باشد. (لؤلؤة البحرین ، ص ۳۹۵) البته اصطلاح صحیح در مقابل حدیث موثّق، حسن و ضعیف است نه درمقابل نادرست یاجعلی .

۶.۳.۶. بدنبال بحث از اصطلاح صحیح در نظر قدما و متأخرین، فصل ششم کتاب را به بررسی صحت کتب قدما و ضعف اصطلاح متأخرین اختصاص داده است.این فصل، درحقیقت ترجمهٔ فائدهٔ نهم از دوازده فائده‌ای است که شیخ حر عاملی تحت عنوان «خاتمه» در آخرین مجلد از کتاب وسائل الشیعه آورده است .

مرحوم شیخ حر عاملی با بیان بیست و دو دلیل، به بررسی ضعف اصطلاح متأخرین در مورد معنای «صحیح» پرداخته است .

۶.۳.۷. درفصل هفتم با عنوان «پاسخ به شبهه‌ها»، به بررسی چند شبهه پیرامون اعتبار و صحت کتاب کافی پرداخته است و ضمن طرح اجمالی شبهه، پاسخ شبهه‌ها رابیان کرده است .

قبل از ورود به طرح شبهه‌ها، در ضمن مقدمه‌ای هفت نکته را متذکر شده که توجه به این نکات به فهم پاسخ‌ها کمک می‌کند.

همانگونه که ناشر در آغاز این کتاب یاد آور شده است، این کتاب پایان نامه دانشگاهی کارشناسی ارشد بوده که در سال ۱۳۶۵ تهیه و تدوین شده است . امید است در چاپ‌های بعدی، ضمن بازنگری در کتاب و تحقیق بیشتر، نکات تکمیلی و تحقیقیِ بحث‌های مطرح شده فراهم آید.